

Svetozar Ilešič

Banja Luka.**Položaj in zemljišče.**

Banja Luka, sedež Vrbaske banovine in drugo največje mesto nekdanje Bosne in Hercegovine, je vzrasla na mestu, ki ima vse prirodne predpogoje za večje lokalno gospodarsko in prometno središče. Vrbas, ki se od Jajca navzdol prebija v slikovitih tesnèh in debrèh skozi dosti visoko apniško hribovje, preide pri Banji Luki na področje nizkega terciarnega gričevja, od koder mu ni težak prehod skozi kredne peščence Kozare v široko Posavino in s tem v veliko Panonsko kotlino. Tu na prehodu iz apniških gora v terciarno flišno gričevje je nastala širša kotlina; njen najobsežnejši osrednji del je precej široka ravnina (Banjalučko polje), ki se pod Kozaro nekoliko zoži, ali se kmalu zopet odpre v ravnino ob dolnjem toku Vrbasa (Lijevo polje), ki je že sestavni del Posavine. Na Banjalučko polje se z jugozapada odpira obsežna in gospodarsko važna dolina Vrbanje, ki še stopnjuje prometno pomembnost plodne ravnine sredi terciarnega gričevja.

Na južnem robu te ravnine leži ob Vrbasu Banja Luka. Njen gornji in najstarejši del, Gornji Šeher (šeher = mesto), leži ravno še v Vrbasovi klisuri. Tu segajo vse do mesta visoka slemena, zgrajena iz pestrih, često lapornatih pločastih apnencev, katerih starost še ni dokončno ugotovljena, ali so verjetneje kredni nego jurski.¹ Na zapadni strani segajo ti apnenci vse do brda Lauša (383 m) južnozapadno od mesta; v nje je vrezana tudi klisura Sutorlije, levega pritoka Vrbasa. Na južnovzhodni strani tvorijo apniški hribi na Ponijeru nedaleč od Banje Luke še pravo kraško planoto, pa se zatem končujejo tik nad ravnino z značilnim vrhom Šehitluči (403 m) nad Gornjim Šeherom in s Starčevico (433 m), bolj proti vzhodu.

Ravno pri Gornjem Šeheru se prične na dislokaciji, ki prihaja do izraza v znamenitih žvepljenih toplih vrelih, pas terciarnih plasti, odnosno diluvialno-aluvialna ravnina Banjalučkega polja. Terciarnne plasti se pojavijo najprej na vzhodnih in

¹ Za geologijo Banje Luke in okolice prim. K a t z e r-jevo Geološko pregledno karto Bosne in Herc., III.: Banja Luka, Izdanje Zem. Geol. Zavoda u Sarajevu 1921, Izradjeno u Austrijskom Vojnogeogr. Inst. u Beču. — Dalje: K a t z e r Fr., Geologischer Führer durch Bosnien und Hercegovina, Sarajevo 1905; K a t z e r, Die Braunkohlenablagerung von Banja Luka in Bosnien, Wien 1915; St. P a v i č i ć, Tercijarna zavala Vrbasa kod Banje Luke i njene terase, Glasnik Zem. muzeja u Bosni i Herc. XXX, 1918.

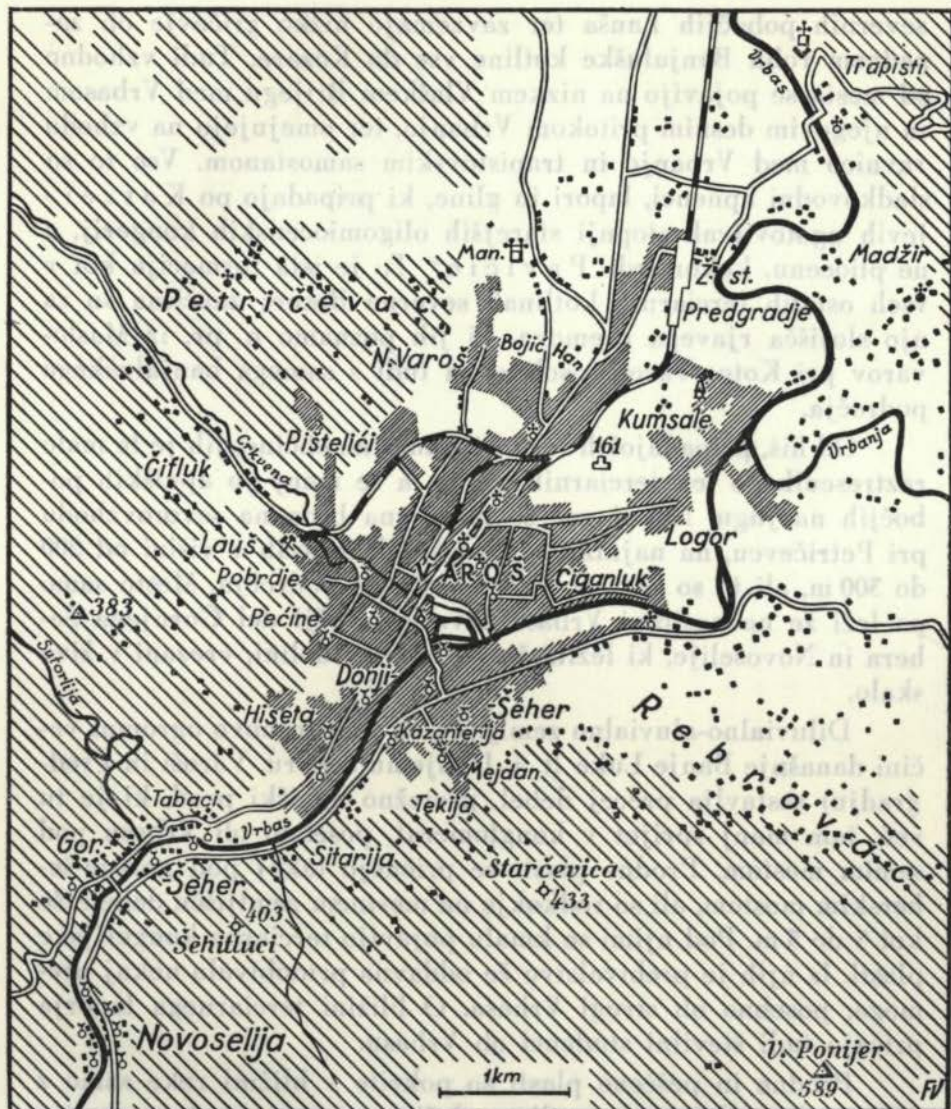
severnih pobočjih Lauša ter zavzemajo nizko gričevje ob zapadnem robu Banjaluške kotline vse do Kozare. Tudi vzhodno od mesta se pojavijo na nizkem Vlaškem Brijegu med Vrbasom in njegovim desnim pritokom Vrbanjo, ter omejujejo na vzhodu ravnico med Vrbanjo in trapistovskim samostanom. Vse to so sladkovodni apnenci, lapori in gline, ki pripadajo po K a t z e r jevih ugotovitvah stopnji starejših oligomiocenskih kongerij, a ne pliocenu, kakor trdi P a v i č i ć.² To je ista formacija kot v vseh ostalih terciarnih kotlinah severne Bosne; značilna so za njo slojišča rjavega premoga, ki jih poznamo n. pr. iz Maslovarov pri Kotor-Varoši, osobito pa tudi s samega banjaluškega področja.

Od hiš, pripadajočih teritoriju mestne občine, jih je le malo raztresenih po teh terciarnih gričih, a še manj po apniških pobočjih na jugu. Nekaj več so naseljena brda na severovzhodu pri Petričevcu, na najnižjih in najširših terasah v višini od 200 do 300 m, ali to so že vasi izven mestnega področja. Mesto samo pa leži že na nasipini Vrbasa, izvzemši večji del Gornjega Šehera in Novoselije, ki ležita še v Vrbasovi dolini, vrezani v živo skalo.

Diluvialno-aluvialno zemljišče, ki tvori osnovo ogromni večini današnje Banje Luke (t. j. Donjemu Šeheru, Varoši in Predgradju) sestavlja precej debel, pretežno apniški prod, ki je tu več, tam manj sprijet v konglomerat, posebno ob Vrbasu pod samim mestom. Prodne plasti se pričnejo takoj pod gornje-šeherskim mostom, ali so redkokje na mestnem zemljišču debelejšše kot 3 do 5 m. Pod njimi se kmalu pojavijo terciarne kongerijske plasti. Iz njih je prebivalstvo že oddavna pridobivalo nekaj premoga, posebno ob strugi Vrbasa. O bližini terciarnega laporja pričajo tudi številni studenci ob Vrbasu.

Prodne in peščene plasti so pokrite v bližini reke samo z zelo tanko odejo prepereline, dočim se na zapadu pojavijo mnogo znatnejše plasti gline, ki jih je prinesla voda z bližnjih terciarnih gričev. Glina seže ponekod celo do 5 m globoko, posebno v predelu med Laušem in Petričevcem, kjer je povzročila mnogo vlažnejši svet („Bare“); to zemljišče je manj ugodno za kulture in za zazidavo, kakor pa ono prodnato-peščeno, ki se širi od Vrbasovega okljuka proti severu in kjer zaradi tega nalletimo na značilna imena kot so Kumsale (predmestni del pri veliki žagi, kum = pesek) in Pjesak (od samostana na Petričevcu proti severu).

² Pavičić, o. c., str. 105 ff.

Banja Luka.

Gosto črtkano pomeni mestno naselje Banjo Luko, redko črtkano hribovje in gričevlje.

V morfološkem pogledu tvori banjaluško zemljišče obsežen vršaj, ki ga je bil nasul Vrbas pri vstopu v ravnino. Podolžna os vršaja z največjimi višinami poteka nekako v smeri današnjega Vrbasovega toka; a tam, kjer se stika z manjšim vršajem levega pritoka Crkvene, blizu Ferhadije džamije, ima svojo najvišjo točko (167 m), za dva, tri metre nad višino modernega mestnega središča pri banskih dvorih (164 m) in precej nad ravnino se-

verne mestne periferije (Bojić han ob Kraljevem drumu proti Gradiški 161 m, isto višino ima kota pri spomeniku nad vojaškim vežbališčem). Vsa ta ravnina z večjim delom banjaluškega naselja se dviga v obliki terase za več metrov nad najmlajšo ravnico ob reki. Rob terase je lepo izražen že v središču mesta pri ustju Crkvene v Vrbas, kjer se je ob Crkveni stvorila nižja ravnica, banjaluški „vašar“ (semenj), dočim stoji na terasi nad njo z ene strani Kastel, stara banjaluška trdnjava, a z druge gimnazija. Dalje proti severovzhodu moremo teraso dobro opazovati pod omenjenim spomenikom v smeri proti petričevskemu samostanu, kjer se lepo vidi njena prodna osnova, pa dalje nad železniško postajo Banja Luka Predgradje proti severu.

Nad to glavno banjaluško teraso se dviga na zapadu še ena, precej široka, ki se prične takoj pod Gornjim Šeherom, kakih 20 m nad ravnino, ter se nadaljuje severno od Crkvene v široki terasi, na kateri stoji frančiškanski samostan Petričevac. Osnovo ji tvori debela glina, pa so se zato na njej naselile vse banjaluške opekarne. Kompaktno naseljena je vendar le v južnem delu, zapadno od glavne ceste med Gornjim in Donjim Šeherom.

Kar se tiče voda na banjaluškem področju, je na prvem mestu Vrbas, bistra in brza gorska reka, vrezana v mestu povsod v globoko korito, katerega zapadna stran pa je v glavnem povsod višja in strmejša, ker je lateralna erozija reke tod usmerjena predvsem v levi breg. Drugačne so razmere nižje pod starim mestom, kjer napravi Vrbas velik okljuk proti vzhodu, potem ko se je bil obrnil v to smer že sredi mesta, pod Kastelom. Od tod dalje je skoraj povsod desni breg strmejši: tako pod visoko teraso Vlaškega Brijega pri Rebrovcu, kakor tudi pri samostanu trapistov in povsod izpod gričevja, ki se po tem samostanu naziva Trapistška šuma.

Na samem ozemlju Banje Luke ne prejme Vrbas z desne nobenega znatnejšega pritoka: Vrbanja, mnogo toplejša in motnejša reka, se izliva vanj šele na skrajni vzhodni periferiji. V mestu samem doteka le več manjših potokov izpod Starčevice in Ponijera (Cerinac, Pločati Potok, Ularac), ki pa vendar povzročajo, poleg talne vode, da so mestni deli na desnem bregu precej bogati na vodi. Z leve priteka Vrbasu še v klisuri pri Gornjem Šeheru znaten gorski pritok Sutorlija, nato več manjših voda z Lauša, končno pa predvsem Crkvena (ime od nekdanje katoliške cerkvice pod Laušem), ki teče skozi mestno jedro, skoraj suha poleti, a močna v času spomladanskega in jesenskega deževja. Pri svojem ustju v Vrbas je ustvarila že omenjeno va-

šarsko ravnico, nekdamj močvirno in izpostavljeno poplavam, zdaj, po regulaciji Crkvene in tlakovanju vašarskega trga, suho. Na pomolu med Vrbasom in Crkveno stoji stara banjaluška trdnjava, utrjena na ta način od dveh strani že po prirodi.

Nastanek in razvoj.

Da je banjaluški Kastel res na onem mestu, kjer so stale trdnjave že v rimski dobi in v srednjem veku, kakor se običajno smatra,³ ni z ničimer dokazano. Nasprotno, večina znakov rimskega in srednjeveškega naselja kažejo na to, da nam je smatrati Gornji Šeher kot najstarejši del Banje Luke.

Že od najdb iz rimske dobe so bolj bogate one iz Gornjega Šehera, kjer se je našel rimski denar ter se omenjajo tamošnji žvepleni vrelci, ali tudi pod mostom preko Crkvene v Donjem Šeheru so odkrili rimski žrtvenik. Najverjetneje je, da je tu nekje stala rimska naselbina Castra, ki jo navaja Tabula Peutingeriana, dočim je pri selu Trn severno od Banje Luke stalo važno obmejno naselje na meji med provincama Dalmacijo in Gornjo Panonijo, ki se v Tabuli naziva Ad Fines, a v Antoninskem itinerariju Ad Ladios.⁴

Tudi v srednjem veku je prišel do izraza strateški in prometni pomen tega položaja ob izstopu Vrbaša iz hribovja. Skozi vso to dobo do Turkov se omenja na tem mestu Vrbaški grad („castrum Vrbas“ ali „Orbas“) in to precej zgodaj, prvič l. 1295. kot posest nekega bana Radislava.⁵ Spadal je v področje, nazvano Donji Kraji, ter je po padcu bosanskega kraljestva (1463) prišel pod oblast Madžarov. V tej dobi se še ne omenja naselje pod gradom, a o imenu Banja Luka ni še niti sledu. Doslej se je, brez pravega razloga, mislilo, da je bil Vrbaški grad neposredni predhodnik kasnejše turške trdnjave, damašnjega Kastela. Ali zdi se, da je treba iskati srednjeveški grad in eventuelno naselje v Gornjem Šeheru, torej v kontinuiteti z znatnejšim rimskim naseljem. Strateškim potrebam srednjeveške trdnjave mnogo bolj odgovarja položaj nad Gornjim Šeherom kakor oni v ravnini ob

³ Prim. Васо Глушац, Бања Лука, Glasnik Jugoslov. Prof. Društva XIV, 10—12, Beograd 1934, str. 882.

⁴ Prim. W. Tomaschek, Die vor-slavische Topographie der Bosna, Herzegovina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete, Mitt. Geogr. Ges. Wien 1880, str. 512 ff; W. Radimsky, Archäologische Tagebuchblätter, Wiss. Mitt. Bosn. u. Herz. II., 1894, str. 62; C. Patsch, Archäol.-epigr. Untersuchungen zur Geschichte der röm. Provinz Dalmatien, Wiss. Mitt. V., 1897, str. 228 ff; V. Klaić, Poviest Bosne, str. 37.

⁵ B. Глушац, o. c., str. 882.

vodi. Videli bomo, da se je tudi najstarejše naselje iz turške dobe razvilo na področju Gornjega Šehera, dočim se je Donji Šeher, okoli današnje trdnjave, razvil v glavnem šele v drugi polovici 16. stol., v dobi Ferhad paše Sokolovića.⁶ Viri iz turške dobe, ki govorijo o banjaluški trdnjavi, nikjer ne navajajo, da je na istem mestu stal tudi predturški grad. Zdi se celo, da je šele Ferhad paša zgradil donje-šehersko trdnjavo in sicer na mestu, kjer je dotlej stala tophana (arsenal).⁷ Prav tako stavlja tradicija trdnjavo iz dobe bosanskih kraljev in iz prvih let turške vladavine (verjetno do Ferhad-paše) na hrib Grad nad čaršijo v Gornjem Šeheru.⁸ Tudi iz opisa Banje Luke od Atanasija Djordjića (Athanasio Georgiceo) iz l. 1626. se vidi, da so bile tedaj še ohranjene razvaline gradu, verjetno v Gornjem Šeheru.⁹ Dva grada, zgornji in spodnji, se izrecno omenjata tudi v opisu beglerbegluka Bosne od Hadži Kalfe iz začetka 17. stoletja.¹⁰

V Gornjem Šeheru je bilo središče življenja tudi v začetku turške dobe. Tam je bila takoj po zavzetju mesta l. 1528. zgrajena najstarejša, še danes najvažnejša Careva džamija, nazvana tudi Stara džamija, in sicer na mestu, kjer je bilo nedvomno tudi središče srednjeveškega naselja, kakor se tudi še danes tu nahaja gornješeherska čaršija (Hunkarija), med mostom na Sutorliji in velikim mostom na Vrbasu (t. j. Veliko, nekdanjo Carevo čuprijo). Takoj od Hunkarije ob cesti proti Donjemu Šeheru se je razvila prav tako že sredi 16. stoletja mahala (t. j. mestni del) Tabaci (Gornji in Donji). Tudi prva znana osebnost turškega življenja v Banji Luki, namestnik Sofi Mehmed paša, se je omejil s svojimi zadužbinami na Gornji Šeher, kjer je l. 1554. zgradil veliko džamijo na desnem bregu Vrbasa. Tudi o tej džamiji se omenja, da je zgrajena blizu srednjeveške trdnjave, ki torej nikakor ni mogla stati v današnjem Donjem Šeheru.¹¹ V tej dobi so vzrasle tudi lepe turške kopališke zgradbe na žvepljenih vreclih.

⁶ Prim. H. Hreševljaković, Banja Luka u XVI. i XVII. stoljeću. Glasnik Jug. Prof. Društva, XIV, 10—12, str. 891 ff.

⁷ Hreševljaković, o. c. str. 898.

⁸ Ципра Фрањо, Из народне традиције бањалучке, Школски Вјесник, Сарајево 1906, str. 618.

⁹ „— nel stretto delle Montagne, dove supra una collina sono ancora muraglie d'un vecchio Castello, che nella presa di questa città fu destrutto“ (M. N. Batinić, Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj povijesti, Starine Jug. Akad. XVII, str. 126).

¹⁰ Ст. Новаковић, Хаџи Калфа или Батиб Челебија, Споменик Срп. Краљ. Акад. XVIII, str. 82.

¹¹ Hreševljaković, o. c. str. 895.

Težišče banjaluškega naselja se je torej pomaknilo proti severu šele v drugi polovici 16. stol., ko je Ferhad-paša prenesel iz Travrnika sem sedež bosanskega pašaluka, kar je Banja Luka ostala vse do 1639. l. Tako se more šele to razdobje smatrati za začetek Donjega Šehera, s središčem med Crkveno in Vrbasom, kjer so tedaj zgradili trdnjavo, pa glavno banjaluško džamijo Ferhadijo s pripadajočimi zgradbami, tlakovali glavne ulice, zgradili mostove čez Crkveno in Vrbas, postavili velik bežistan (t. j. pokrito tržnico), ter ustanovili vakufsko zemljišče (zemljišče muslimanske verske zajednice), ki je ostalo osnova zelo krepkega banjaluškega vakufa vse do danes.

V tej dobi, v sredi 16. stoletja, se pojavi tudi ime Banja Luka, ki se prvič omenja l. 1554.¹² Sestavljeno iz občnega imena „luka“ (loka, ravnica ob vodi) in pridevnika od besede „ban“, se je to ime sprva uporabljalo bržkone za vse polje pod Vrbaškim gradom, pa je prišlo do izraza kot ime naselja šele ko se je slednje razširilo na ravno zemljišče današnjega Donjega Šehera. Tudi na osnovi virov se zdi, da je ime Banja Luka bilo spčetka regionalni naziv, ker se še l. 1596. omenjajo „li confini di Bagnaluga“, a l. 1600. „la terra Bagnaluca“.¹³

Koncem 16. in v 17. stol. je bila turška Banja Luka na višku razvoja. Tedaj se je razširil Donji Šeher tudi na desni breg Vrbasa, pa na zapad do znožja Lauša. Skoraj vse glavne džamije v Donjem Šeheru, ki se jim more sploh ugotoviti datum nastanka, so zgrajene v tej dobi.¹⁴ To so na levem bregu: Ašardi-pašina džamija (1595), Defterdarija pod Laušem, Šefer-Begova na Pečinah, Hadži-Babina (1617); na desnem bregu: Kazanferija (1594/95) in Hadži-Pervis ali Potok-džamija, zgrajena l. 1630. v okraju, ki se je tedaj zval Nova mahala.

Zdi se, da se je preko Crkvene proti severu mesto tedaj razširilo le še v mali meri, in sicer ob glavni cesti proti Gradiški, do starega Bojića hana, katerega ime se še danes uporablja za mestni del ob cesti med vojno bolnico in Petričevcem. Pač pa se je na novo, očitvidno nekaj kasneje, razvila od Gornjega Šehera proti jugu Novoselija, ki se prvič omenja šele začetkom

¹² Barabás Sz., Codex epistolaris et diplomaticus comitis Nicolai de Zrinio II. 637.

¹³ Horvat Karlo, Novi historijski spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja, Glasnik Zem. Muz. 1909, str. 53 i 72. — O pomenu imena Banja Luka prim. M. Mamdić, Banja Luka i njena okolica, školski Vjesnik, Sarajevo 1905.

¹⁴ Hreševljaković, o. c. str. 899 ff.

18. stoletja.¹⁵ Po narodni tradiciji so ustanovili to naselje prebivalci vasi Trna, severno od Banje Luke, na begu pred kugo.

Razumljivo je, da imamo baš iz prve polovice 17. stol. največ opisov in vesti o tedanji Banji Luki. Skoraj vsi jo opisujejo kot veliko in napredno mesto, po vsej priliki večje od onega, ki ga je našla avstrijska okupacija. Iz začetka 17. stol. imamo razen že omenjenega opisa turškega geografa Hadži Kalfe¹⁶ in anonimnega italijanskega opisa, kjer se omenjata „Bagnaluca superiore e inferiore“ ter okoli njiju „la terra, che pur si chiama Bagnialuca“,¹⁷ še tudi že omenjeni opis Atanasia Georgicea.¹⁸ Po italijanskem opisu je mesto štelo 3000 hiš, a po Georgiceu 4000, od tega 200 katoliških in 50 pravoslavnih. Obširno poročilo turškega potopisca Evlije Čelebije iz l. 1652. omenja celo 15.700 hiš, kar pa je vsekakor netočno.¹⁹ Iz iste dobe (1655) imamo namreč tudi poročilo bosanskega škofa M. Maravića, ki omenja 2000 turških in okoli 100 krščanskih hiš.²⁰ Tudi nemški opis iz začetka 18. stoletja navaja 3000 hiš,²¹ torej več kot jih je danes.

Vsekakor pomeni že druga polovica 17. stoletja pričetek nazadovanja Banje Luke. Prenehala je biti sedež beglerbega, mnogo škode pa so ji povzročile tudi turške vojne po l. 1683. in ž njimi združene lakote in bolezni. V pričetku 19. stol. so se k temu pridružili še upori, tako banjaluških kristjanov, kakor tudi muslimanov proti osrednji oblasti.²²

Začetek razvoja moderne Banje Luke pada že v zadnja leta pred avstro-ogrsko okupacijo. Prvi pojav je ustanovitev trapistovskega manastira Marija Zvezda, na desnem bregu Vrbasa, severnovzhodno od mesta (l. 1869.). Četudi že izven področja mestne občine, je bil vendar ta samostan že od početka bistvene važnosti za gospodarsko življenje severne mestne periferije. Drugi moment je bila prva bosanska železniška proga Banja Luka-Dobrljin (1872), ki je še okrepila tendenco razvoja mesta na levem bregu Crkvene proti severu, zlasti s svojo predmestno postajo Predgradje. L. 1873. je bil zgrajen tudi frančiškanski samostan Petričevac.

¹⁵ G. Bodenstein, Povijest naselja u Posavini god. 1718—1739, Glasnik Zem. muzeja 1908, str. 101.

¹⁶ Ст. Новаковић, Споменик Срп. Краљ. Акад. XVIII.

¹⁷ Fr. Rački, Prilozi za geogr.-stat. opis Bos. pašalika, Starine Jug. Akad. XIV, str. 189.

¹⁸ M. N. Batinić, Starine XVII.

¹⁹ Glasnik Zem. Muzeja 1908, str. 294.

²⁰ Acta Bosnae 476.

²¹ Bodenstein, o. c. str. 101.

²² Prim. Васо Глушац, o. c. str. 886 ff.

V tej smeri se je mesto posebno hitro razvijalo po avstro-ogrski okupaciji. Dočim sta Gornji in pravi Donji Šeher ostala v glavnem nespremenjena vse do danes, se je razvilo med Crkveno, Vrbasom in železnico novo, krščansko mesto, ki je splošni naziv Varoš ohranilo tudi v dejanski uporabi. Varoš je dalje proti severu, ob cesti proti Gradiški, proti Trapistom in proti Petričevcu poslala svoje prve odcepke, zasnovo današnjega Predgraja. Ob cesti so l. 1888. zgradili tobačno tvornico, kasneje vojno bolnico, katoliško katedralo ter celo vrsto vil, ob Vrbas-aleji proti tako zvanemu „Logoru“ ob Vrbasu pa vojaške objekte. S tem se je pričel pospešeni razvoj moderne Banje Luke.

Današnja slika banjaluškega naselja.

Po svojem današnjem licu izraža Banja Luka nenavadno lepo vse faze svojega zgoraj opisanega razvoja. Njena glavna karakteristika je v dolgi razvlečenosti naselja, ki ga družijo v celoto samo glavna prometna žila na levem bregu Vrbasa, to je cesta od Jajca proti Gradiški. Proti tej cesti, nekdanjemu Carskemu drumu, ki se danes naziva med Gornjim in Donjim Šeherom Karadjordjev drum, v centru mesta Bulvar Kralja Aleksandra in dalje proti severu Kraljev drum (Kralja Petra drum), so orientirani vsi različni deli Banje Luke od juga proti severu: Novoselija, Gornji Šeher, Donji Šeher, Varoš in Predgradje.

Kar se tiče gradbene strukture in tipa, je značilno za vso staro Banjo Luko, da je zgrajena nenavadno na široko, z obsežnimi vrtovi in celo njivami med hišami, zato tudi z izredno mnogo zelenja in z zelo malo prave urbane vnanjosti. Tipičnega bosanskega muslimanskega mesta z ozkimi sokaki (ulicami) skoraj ni; ulice so tudi v starih mestnih delih prilično široke in neredko zasajene z drevoredi. Tu se torej kaže v nekem smislu že panonski mestni tip. Ta način zazidave daje Banji Luki zelo prijeten videz, pa se omenja že v starih potopisih. Celo v modernem delu mesta ni prave tendence za kompaktno zazidavo, temveč so tudi tu vrtovi in drevoredi zelo značilna poteza. Vse to odlično ilustrira tudi gostota prebivalstva, ki je znašala l. 1931. 461 prebivalcev na km², a l. 1885. je znašala celo le 236; po teritoriju mnogo večja od Sarajeva (48 proti 13 km²), je Banja Luka po številu hiš (2997) in prebivalcev (22.165) mnogo manjše mesto.

Najjužnejši del mesta, Novoselija, skoraj oddvojeno, po večini poljedelsko in muslimansko naselje, ima tipičen videz velikih muslimanskih vasi s hišami turško-vzhodnjaškega tipa

in z mnogimi, marsikje še lesenimi minareti. Sestavlja ga 5 mahal, ki imajo imena po ustanoviteljih njihovih džamij: Hadži Firuz, Hadži Kurt, Hadži Mustaj paša, Hadži Šaban aga, Hadži Zulfikar.

Drugi del, na izhodu iz klisure, Gornji Šeher, najstarejše jedro Banje Luke, ima še prav tako vnanjost z nekaj krepkejšo urbano komponento; stare obrti, osredotočene v osrednji čaršiji (Hunkarija) mu dajejo značaj tipičnega starega bosanskega tržišča. Celo način zazidave je radi tesnih morfoloških prilik kompaktnější kot v mlajšem Donjem Šeheru. Danes šteje Gornji Šeher 11 mahal, razen obeh čaršijskih (Hunkarije s Carevo džamijo na levem in Sofi Mehmed pašine na desnem bregu) še mahale: Džafer aga, Hadži beg Zade, Ilidže (pri žvepljenih vrelih), Kalendarija, Kubat, Osman Šah (na desnem bregu), Tabakija (Gornji i Donji Tabaci, na levem bregu proti Donjemu Šeheru), Sitarija (na desni strani Vrbasa ob vzporedni poti proti D. Šeheru) in Grab (ob stari gornji cesti proti Jajcu, pod t. zv. Jajačko Stijeno). Ob Karadjordjevem drumu proti Donjemu Šeheru se razprostira naselje Gornjega Šehera vse to t. zv. Halipašinega turbeta (= nagrobnika). Ali spoj med obema Šeheroma je zelo rahel. Vežejo ju samo posamezne hiše ob glavni cesti, ki se jim v ostalem v najnovejši dobi pridružujejo nove. Zdi se, da je ta mrtvi pas med obema starima mestnima središčima prihajal nekdanj manj do izraza: ves ta predel od Vrbasa pa preko visoke terase navzgor je namreč zavzemala svoj čas gosto naseljena Bečića mahala, ki je opustela in deloma zgorela po kugi v l. 1802.²³

Donji Šeher, ležeč že docela v ravnini, je najbolj tipičen del predokupacijske Banje Luke, z ravnimi in širokimi ulicami na obeh straneh reke, s starimi lesenimi bosanskimi hišami, z zaprtimi avlijami in s prostornimi vrtovi. Središče Donjega Šehera na levem bregu je mahala Ferhadija z omenjeno največjo banjaluško džamijo ter z nekdanjim pokritim bezistanom, ohranjenim deloma še danes v t. zv. Sarajski ulici, z vašarskim prostorom in s Kastelom. Ta del Donjega Šehera je od okupacije do danes v veliki meri moderniziran ter tvori najjužnejši odcepek modernega mestnega središča ter njegov, v pazarnih (tržnih) dneih najživahnejši del. Ostale mahale Donjega Šehera so: na levem bregu Gornja i Donja Hiseta (zapadno od ceste proti Gor. Šeheru), Daudija (vzhodno od iste ceste), Ajardi

²³ Fejzo Čavkić, O Banjojluci i njenoj okolici, Školski Vjesnik. Sarajevo 1905, str. 775.

Mustafa pašina, Hadži Babina, Hadži Omerova, Pašića, Sijamija, Simidija, Pećine (Šefer-begova džamija, pod Laušem), Pobrđje (na pobočjih Lauša), Defterdarija (severnozapadno od Ferhadije pod Laušem), Polje in Ciganluk (na levi strani Crkvene, najsevernejša mahala starega Donjega Šehera s poslednjimi džamijami proti severu). Na desnem bregu Vrbasu, takoj onstran mosta, se razprostira Mala Čaršija (lokalen trgovski in obrtni center), pa mahale: Kazanferija od Vrbasu z najlepšo džamijo na desnem bregu, Potok (Hadži-Pervis džamija), Kolauzija, Kul, Mehdi Begova, Mejdan i Tekija (pod Starčevico). Na tej strani se je mesto v novi dobi zelo malo razvilo, vzrasle so samo dve, tri moderne zgradbe (med njimi trgovska akademija) ter siromašne delavske hišice ob cesti proti vasi Rebrovcu, odnosno proti Kotor-Varoši.

Severno od Crkvene se je razvila v že označeni smeri moderna Varoš. Že l. 1895. so obstajale vse njene glavne ulice. Ali njen najživahnejši del ni bil sam Carski drum, temveč vzporedna Gospodska ulica (danes Kralja Alfonza), kjer so se naselile sprva skoraj vse moderne trgovine in lokali. Razen tega so bile tedaj zazidane še ulice Andjeoska (današnja Jukićeva), Gizela (današnja Pelagićeva), Marija Valerija (današnja Beogradska), Salvator (današnja Fra. Grge Martića). Nekaj mlajši je mestni del zapadno od glavnega bulvara, kjer je urbanistični razvoj vodil težko borbo s predsodki v zvezi z vakufskim zemljiščem, pa je današnji veliki park bil še nedavno muslimansko pokopališče, a kneza Arsena ulica, za njim, je bila trasirana tako rekoč skrivaj, čez noč. S kakšnimi težavami se je bilo treba boriti, nam ilustrira način, kako je bila, še po okupaciji, zgrajena v posmeh vsem gradbenim načrtom muslimanska čitalnica (kiraethana) poleg Ferhadije džamije, zapirajoč skoro do polovice sicer dovolj široki glavni drum in tvoreč prometno oviro prve vrste; porušena je mogla biti šele v najnovejši dobi. Najmočnejše pa je moderna Banja Luka spremenila svoje lice po svetovni vojni, osobito po l. 1929., ko je postala sedež Vrbaske banovine. Središče mesta se je v teh kratkih letih povsem moderniziralo. Na mestu deloma porušenih hiš iz dobe po okupaciji so zgradili velike reprezentativne banske dvore z osrednjim trgom in s pravoslavno katedralo; na mestu nekdanjih čaršijskih prodajalnic stoji veliki Hotel Palace. Omenili smo že novi park; za njim in poleg njega pa se grade nove palače sredi enoličnih eno- in dvonadstropnic iz predvojne dobe. Zgrajen je sokolski dom, nova bolnica, velika vakufska palača itd. V tem delu me-

sta, med glavnim kolodvorom, Crkveno in Laušem, je vzraslo tudi največ povojnih stanovanjskih hiš in vil.

Moderna Banja Luka se je razširila v poslednjih letih preteklega stoletja tudi dalje na severno periferijo. Tako je nastala onstran železnice med glavnim kolodvorom, Bojić hanom in Petričevcem Nova Varoš s tipičnim licem predmestne kolonije, pa slično naselje Kumsale med Logorom in Bojić hanom, pri veliki parni žagi. Tudi pod petričevskim samostanom se množe hiše naselja Petričevca na ozemlju mestne občine, a od Bojića hana proti severu se vedno bolj zazidava Predgradje, kjer so se razen že omenjenega trapistovskega samostana z njegovimi industrijskimi podjetji ter železniške postaje Banja Luka Predgradje naselile tudi nove industrije. Vse to je periferija delavsko-industrijskega ter deloma prometnega (železničarskega) značaja, z redko, nedovršeno zazidavo, z malimi hišicami brezizraznega, sodobnega tipa, s pretežno alohtonim krščanskim prebivalstvom, pravi kontrast enakomerni stari, skoraj izključno muslimanski ter v veliki meri poljedelski in obrtni naseljenosti v južnem delu Banje Luke in njene periferije. Posebno značilen je tudi veliki nenaseljeni prostor z vojaškim vežbališčem, aerodromom in stadionom.

Funkcija mesta in njegovega prebivalstva.

Banja Luka se ima zahvaliti za svoj nastanek in razvoj svojemu odličnemu prometnemu položaju. In dočim je bil srednjeveški Vrbaški grad predvsem važna strateška točka, je v turški dobi Banja Luka postala središče trgovine, obrti in prometa, razen tega upravno središče višje stopnje ter, kakor vsa mesta v Bosni in Hercegovini, otok muslimanskega mestnega življa sredi krščanske kmetske okolice.

Prometno važnost Banje Luke poudarjajo že vsi omenjeni viri iz 16. in 17. stol. Omenjajo pa tudi zelo razvito trgovino in obrt. Posebno se omenja krznarska in kožarska obrt, ki je bila doma v Gornjem Šeheru (od tod ime mahale Tabakija, tabački obrt = kožarstvo). Razen tega je bila vse do danes močno razvita domača volnena in svilena obrt, isto tako v Gornjem Šeheru. Vsi ti obrtniki so bili seveda tudi v Banji Luki organizirani v esnafih (cehah). Veliko vlogo je igralo že od nekdaj tudi mlinarstvo; karakteristični stari mlini na Vrbasu od Gornjega Šehera navzdol se omenjajo tudi že v 16. stoletju. V drugi polovici 19. stol. pa se prične razvoj v smeri moderne obrti in industrije. Stare obrti deloma propadajo in celo izumirajo za-

radi tuje konkurence, ki jo prinese železnica, ali zato nastajajo nova, večja podjetja. Trapisti ustanové l. 1869. samostan, poleg njega poljedelsko ekonomijo, l. 1872. veliki mlin, l. 1876. pivovarno, l. 1877. opekarno, l. 1878. tkalnico sukna. Vsa ta podjetja so kasneje modernizirali, a pridruži se jim velika sirarna, tvornica testenin, ter med l. 1899. in 1902. velika električna hidrocentrala, ki še danes oskrbuje z električnim tokom razen trapistovske naselbine tudi večino mesta. Nekatera trapistovska podjetja so postala kasneje samostojna delniška društva kot n. pr. tvornica sukna in tkanine.

Drugo večje podjetje je premogovnik na Laušu, v eksploataciji z večjimi ali manjšimi presledki od okupacije dalje, od l. 1902. pa v državni režiji. Sloj dosti dobrega rjavega premoga s 4500—4800 kalorijami, z debelino 6 m se izrablja precej primitivno, z dnevno produkcijo 100—120 ton. Rudnik veže lastna proga z banjaluško železnico, a v najnovejši dobi je dobil tudi lastno kalorično centralo, ki deloma oskrbuje s tokom tudi samo mesto.

Tretja velika banjaluška industrija je velika žaga Bosanskega delniškega društva za izkoriščanje lesa („Jugo Boa“) na Kumsaluh, last zagrebškega kapitala, osnovana l. 1914. iz že obstoječih šumskih podjetij. Podjetje eksploatira veliko gozdno področje ob gornji Vrbanji z okoli 11.000 ha iglastih gozdov ter proizvaja letno čez 60.000 m³ rezanega mehkega lesa in 25.000 m³ bukovine. Ima svojo lastno železniško progo na Kotor-Varoš in Šiprage ob gornji Vrbanji.

Od ostalih industrij je treba omeniti več opekarn v zapadnem delu mesta, med katerimi je največja ona Husegjinovića Hamzage na Hiseti, ter ona za glavnim kolodvorom. Nova železolivarna Jelšin grad pri železniški postaji v Predgradju je pravkar zgrajena. Tobačno tvornico smo že omenili.

Pomen banjaluške industrije in obrti se vidi iz statistike o poklicu prebivalstva. Že l. 1910. je živelo od obrti in industrije 35,1% vsega banjaluškega prebivalstva, od čegar odpade velik del seveda na stare ročne obrti. To število se je v l. 1931. dvignilo na 37,1%, t. j. 8232 ljudi, od tega je živelo od oblačilne industrije 1690 (v glavnem obrti), od industrije živil in pijač 1375, od lesne industrije 1321, od gradbene 785, od rudarstva 759, od kovinske industrije in obrti 646 ljudi. Aktivnih zaposlencev ima samo žaga okrog 900, rudnik Lauš 200—300, tobačna tvornica 550—400.

Trgovina je bila od nekdanj eden glavnih temeljev banjaluškega gospodarstva. Že Evlija Čelebija omenja 300 trgovin

in veliki bezisten. Tudi danes je Banja Luka eno glavnih bosanskih tržišč. Dva velika letna vašara (semnja), o pravoslavni Binkošti in na Mitrov dan, spadata med največje v Bosni. Tudi tedenski vašar vsak torek je zelo obiskovan in znan po nenavadno nizkih cenah. Najvažnejši proizvodi trgovanja so živina, perutnina, jajca, kože, pa sadje in žito. Nagli razvoj moderne Banje Luke je pospešil tudi konsum vnanjih industrijskih in luksuznih izdelkov ter povzročil nastanek velikih modernih trgovin in trgovskih hiš. Od trgovine živi 1758 (79%) Banjalčanov.

Pri vsem tem je Banja Luka v veliki meri, zlasti v južnem delu, ohranila še agrarni značaj. Veliki vrtovi in polja s koruzo in zelenjavo so stara karakteristika tega mesta, kakor smo videli že iz najstarejših opisov. V teh virih se često navajajo tudi vinogradi, ki so bili v 16. in 17. stoletju očitno še dosti razširjeni okrog Banje Luke, dočim so danes omejeni le na posamezna poskusna mesta kot n. pr. na Laušu. Agrarni značaj so dajali muslimanskim delom mesta tudi begi, gospodarji krščanskih tlačanov („kmetov“) iz okoliških vasi, živeči v mestu, slično kot po vseh bosanskih mestih in mestecih. L. 1910. je bilo v Banji Luki še 366 muslimanskih in 6 krščanskih veleposestnikov s „kmeti“, a je teh kmetov bilo samo 30 na mestnem področju. V celoti je kmetijstvo bilo l. 1895. glavni poklic še 2302 prebivalcem (16,9%), a l. 1931. 2446 (11%). V oči zbode, da je l. 1895. živelo od kmetijstva v Novoseliji še 60% prebivalstva, v Gornjem Šeheru 40%, v Donjem Šeheru 15%, a v Varoši in Predgradju skoraj nič.

Prometno vlogo Banje Luke označuje od začetka dejstvo, da se tu združujejo stare poti iz dolin Vrbasa in Vrbanje v eno samo pot proti Gradiški ob Savi. Treba pa je poudariti dve važni spremembi v moderni dobi. Današnja, v gospodarskem in turističnem pogledu pomembna pot skozi Vrbaško klisuro proti Jajcu in Bugojnu je zavzela vodilno mesto šele v drugi polovici preteklega stoletja, po zgraditvi moderne ceste. Stara cesta je namreč krenila takoj nad Gornjim Šeherom v hribe proti Mrkonjić Gradu (tedanjem Varcar-Vakufu), da se je izognila tesnèm. Ta cesta je danes podrejenega pomena, ali vendar ni povsem izumrla, ker se po njej dovaža mnogo lesa. Tudi cesta proti Gradiški je po zgraditvi železnice izgubila na pomenu; ali po vojni, ko banjaluška železnica ne more več vzdržati močno poraslega prometa, in ko v novi državi Banja Luka kot banovinsko središče potrebuje čim hitrejšega in krajšega dostopa na glavno progo proti Beogradu, je posavska cesta zopet

močno frekventirana, tako v osebnem kot v tovornem prometu, posebno v prevozu lesa, ki nadaljuje nato pot po Savi na vzhod. Razumljivo je torej, da se ta cesta ravno v zadnji dobi intenzivno obnavlja.

Banjaluška železnica (Banja Luka — Novi — Dobrljin) je bila zgrajena že l. 1872. kot del velikega avstro-turškega železniškega načrta. Ta prva bosanska proga sicer pred okupacijo ni igrala nikake vloge izvzemši vojaško, ali je vendar pozneje, po dograditvi zveze na hrvatski strani od Sunje do Dobrljina (l. 1882.), navezala Banjo Luko v prometnem pogledu na severozapad. Ali danes se vedno bolj občuti neobhodna potreba po novi zvezi v smeri proti Doboju, ki je blizu realizacije; zdi se, da bo ta nova proga še povečala pomen železniške postaje Predgradje in s tem pospešila razvoj mesta proti severu. Današnji glavni kolodvor je itak za tovorni promet neznatnega pomena. Razen glavne normalnotirne proge ima Banja Luka še ozkotirno zvezo svoje lesne industrije do Kotor-Varoši, ki oskrbuje tudi osebni promet. Za promet skrbe tudi redne avtobusne linije na Jajce, na Gradiško-Okučane (na progi Zagreb-Beograd), na Dervento ter preko Borije na Teslić, dočim se sezonski Jadran-Expres (Okučani-Split) ni mogel vzdržati. Zaradi nenavadne dolžine samega mesta je uveden tudi redni avtobusni promet med Gornjim Šeherom in Trapisti. Lokalnemu prometu služi tudi serija lokalnih vlakov med postajama Banja Luka Grad in Banja Luka Predgradje z vmesno pomožno postajo Kraljev drum. Skupno živi od prometnih naprav 1091 (4,9%) prebivalcev.

Končno je treba poudariti še današnjo najvažnejšo funkcijo Banje Luke, to je njeno administrativno funkcijo. Že v turški dobi nekaj časa sedež begler-bega, je postala po okupaciji sedež okrožja, a po vojni najprej sedež oblasti, l. 1929. pa sedež Vrbaske banovine. Razen tega je v mestu sedež divizije, sreza, okrožnega sodišča, pravoslavne mitropolije, katoliškega episkopata in muslimanskega muftije. Tudi vse ekonomsko in kulturno življenje Bosanske Krajine je osredotočeno več ali manj v Banji Luki: tu imamo razen ekonomskih in kulturnih organizacij mnogo šol, med njimi gimnazijo, učiteljsko šolo, trgovsko akademijo, kmetijsko šolo, obrtno šolo, banovinsko gledališče in muzej. Ni čuda torej, da pride v statistiki poklicev takoj za obrtjo in industrijo kategorija javne službe in svobodnih poklicev s 3814 osebami (17,2%), ki se ji pridruži še močni delež vojske s 1765 ljudmi (7,9%).

Število prebivalstva Banje Luke je od 16. stol. do okupacije brez dvoma močno nazadovalo. Ker se omenja v virih

iz 16. in 17. stol. število hiš od 2000—4000, bi mogli tedanje prebivalstvo ceniti na 10.000—20.000. Ali l. 1879. je mesto štelu po morda nekoliko prenizkih podatkih le 1741 hiš z 9560 prebivalci. Po okupaciji prebivalstvo stalno narašča. L. 1885. je doseglo 11.357, l. 1895. 13.566, l. 1910. 14.800 (brez vojske), l. 1921. 18.001 (z vojsko), a l. 1931. 20.400 brez vojske, 22.165 z vojsko. Civilno prebivalstvo je torej narastlo od l. 1885. do l. 1931. za 79'6%.

V tej dobi se je znatno spremenila tudi sestava prebivalstva po konfesijah. Po opisih iz 16. in 17. stoletja je bilo samo 5% banjaluških hiš krščanskih in to večidel katoliških. L. 1885. je bilo muslimanov še 60'75%, pravoslavni 19'74%, katoliki 16'62%. Od tedaj muslimani stalno nazadujejo, kar se tiče relativnega deleža ter so padli pod polovico celotnega prebivalstva (l. 1895. 55'46%, 1910 44'5%, 1921 40%, 1931 36'2%), pa tudi njihovo absolutno število le neznatno raste (od 7524 v l. 1895. na 8039 v l. 1931.). Vzrok je v splošni oslavitvi njihove ekonomske moči, v slabem zdravstvenem in higienskem stanju ter v dejstvu, da je široka okolica Banje Luke na vzhodu in jugu povsem pravoslavna, na severu pa katoliška, pa manjka zato pritoka muslimanskega prebivalstva v mesto. Pravoslavni so narasli od 19'47% v l. 1885. na 20'46% v l. 1895., na 24'9% v l. 1910. in na 30'5% v l. 1931. Katoliki naraščajo malo počasneje: l. 1885. jih je bilo 16'6%, l. 1895. 21'2%, l. 1910. 26'5%, a l. 1931. 29'2%. Židov je bilo l. 1885. 327 (2'8%), a l. 1931. 364 (1'6%), od tega safardskih 249 in aškenaskih 115. Židje so večinoma trgovci. Poleg njih prevladujejo v trgovini katoliki, med obrtniki pravoslavni, a industrija je večinoma v katoliških rokah.

Razporeditev konfesij po posameznih mestnih delih se še lepo vidi iz statistike za l. 1895. Novoselija je bila tedaj, kakor v ostalem še danes, skoraj 100%-no muslimanska, Gornji Šeher je imel 95% muslimanov, Donji Šeher 68%, a Varoš s Petričevcem in Predgradjem skoraj nič. Kontrast med muslimansko staro in krščansko novo Banjo Luko obstaja v nekoliko blažji obliki še danes. Dostaviti je še, da je težišče katoliškega življa v najbolj severnem delu mesta, kjer se nahajajo vse katoliške cerkvene institucije in gospodarska podjetja, kjer je tudi kmetska okolica skoraj izključno katoliška (zlasti v občini Budžak).

Materinski jezik ogromne večine prebivalstva je srbsko-hrvatski. Pripadajo mu predvsem vsi muslimani in domala vsi pravoslavni (razen 131 Rusov). Od 29'2% katolikov pa je le 23'5% Hrvatov, ostali so Slovenci, Čehi, Poljaki in Nemci. Od Židov pripada več kot četrтина židovsko-španjolskemu jeziku. V celoti je po podatkih za l. 1931. 20.119 (90'7%) Srbohrvatov,

480 (2'1%) Nemcev, 349 (1'5%) Slovencev, 299 (1'3%) Poljakov, 258 (1'1%) Čehov, 131 (0'7%) Rusov, 118 (0'5%) Ukrajincev, 93 (0'4%) Madžarov in 63 (0'3%) Italijanov. V primeri s prejšnjimi leti je močno nazadovalo število Nemcev (še l. 1910. 671), Čehov (l. 1910. 409) in Madžarov (l. 1910. 193). Razmeroma številno nemško, poljsko in slovensko prebivalstvo, ni, kakor znano, nikakšna specialna poteza mesta Banje Luke, ker je v bližnji in daljnji okolici precej starih in novih agrarnih kolonij, nemških in poljskih posebno iz dobe po okupaciji (Opsječko, Mahovljani, Bakinci), slovenskih iz povojnih let.

Populacijski vpliv mesta na okolico se še ne občuti mnogo. Prebivalstvo se v Banjo Luko doseljuje največ iz oddaljenejših krajev. Bližnja okolica ne izgublja prebivalstva; nasprotno, zaradi boljših ekonomskih možnosti, je njeno prebivalstvo silno narastlo, od l. 1895. do l. 1931. za več kot 100% ali ne mnogo manj, n. pr. v občinah Budžak (109%), Dragočaj (108%), Maglajani (116%), Slatina (100%), dočim je n. pr. više ob Vrbasu navzgor porast daleč slabši (obč. Krupa samo 54%, Rekavice 32%). Banja Luka s svojo okolico ob železnici in cesti proti Posavini predstavlja torej močan populacijski center, neznaten sicer, če ga primerjamo z velikimi industrijskimi centri osrednje in zapadne Evrope, a med najmočnejšimi v Bosni in Hercegovini ter sploh na agrarnem Balkanu.

Résumé.

Banja Luka. Étude de géographie urbaine.

La ville de Banja Luka (Banya Louca), chef-lieu de la Vrbaska banovina (le banat du Vrbas), située sur le fleuve Vrbas à son débouché des montagnes calcaires, s'étendant dans la plaine alluviale sablonneuse, entourée des collines tertiaires, est caractérisée par des rues larges et assez régulières, les maisons étant entourées des vastes jardins et même des champs, avec une verdure abondante, s'approchant ainsi plus du type des villes panoniques que de celui des autres villes musulmanes, ayant celles-ci des rues étroites et tortueuses comme on en trouve partout ailleurs en Bosnie et Hercegovine.

La ville est composée de plusieurs quartiers bien différents. La partie la plus méridionale, nommée Novoselija, située encore en pleine gorge du Vrbas, tire son origine d'une colonie rurale assez récente (du XVIIIe siècle). Le peuplement y est encore tout à fait rural et musulman. La partie située plus en aval, mais toujours dans la gorge du Vrbas et à son issue définitive, nommée Gornji Šeher („Haute Ville“) est le noyau le plus ancien de la ville. C'est là qu'il faut chercher la citadelle du Moyen âge, nommée Vrbaški grad („Citadelle du Vrbas“) bien connue dans l'histoire du royaume médiévale de Bosnie comme poste d'une importance remarquable

au point de vue stratégique. C'est là aussi que s'est développé, après l'occupation turque en 1528, la plus ancienne ville musulmane, avec la plus ancienne mosquée (Careva džamija), le plus ancien quartier mercantile („čaršija“), avec les vieux artisanats le mieux développés et les thermes sulfureuses très renommées. Aujourd'hui encore, le Gornji Šeher est un quartier musulman typique, avec une forte population rurale. La partie suivante, le Donji Šeher („Basse Ville“) est la partie la plus étendue de la vieille ville gardant elle aussi le caractère musulman et peu rigoureusement urbaine. Cependant, le quartier central du Donji Šeher, celui sur la Crkvena, l'affluent gauche du Vrbas au milieu de la ville actuelle, est devenue depuis la 2e moitié du XVIe siècle le centre réel de la ville, où se sont tenues et se tiennent jusqu'à nos jours les grandes foires et marchés agricoles, parmi les plus grandes de la Bosnie. C'est là qu'est située, sur l'éperon auprès de l'embouchure de la Crkvena, la vieille citadelle turque („Kastel“); c'est là que se sont conservés les derniers restes de la „čaršija“ et du „bezistan“ d'autrefois, et c'est toujours là qu'on peut admirer la célèbre mosquée Ferhadija, une de plus belles mosquées de Bosnie, ainsi appelée d'après Ferhad paša Sokolović, fondateur du Donji Šeher.

Au Nord de la Ferhadija et de la Crkvena, c'est la ville moderne qui commence. Elle s'est développée après l'occupation austro-hongroise en 1878 et quelques années auparavant. C'est la Varoš chrétienne, avec une physionomie européenne, avec beaucoup de palais modernes construits surtout après la guerre mondiale, avec des rues et des boulevards pavés et avec un jardin public moderne construit il y a peu d'années sur la place d'un cimetière musulman. Le développement de cette ville moderne a suivi la grande route Jajce—Banja Luka—Bosanska Gradiška vers le Nord en occupant les vastes espaces de banlieue Nord (Nova Varoš = Ville-Neuve, et Predgradje = Faubourg), banlieue avant tout industrielle et militaire, où pourtant la majeure partie du sol n'est pas encore occupée par les maisons. La ville de Banja Luka ne connaît pas donc le manque d'espace; elle en dispose de façon que sur une superficie de 48 km² vivent plus de 20.000 habitants (densité 461 au km²), c'est qu'il est remarquable en comparaison avec la capitale de la Bosnie, Sarajevo, où sur les 13 km² se sont accumulés 80 milliers d'habitants.

Les fonctions de la ville étaient toujours déterminées par son rôle administratif, par l'importance de son commerce et son industrie, liés à la position extraordinairement favorable au point de vue de la circulation. Son rôle administratif s'est accentué depuis 1929, lorsque la ville est devenue le chef-lieu d'une de neuf banovinas yougoslaves; il se reflète dans l'abondance des édifices publics, dans la riche vie intellectuelle et culturelle, et surtout dans le pourcentage élevé de la population appartenant aux professions libres et administratives (17'2%). Le commerce fait vivre 7'9% d'habitants. Extrêmement forte est la population industrielle (37'1%); là, il s'agit en grande partie des petits métiers et des vieux artisanats, mais on ne doit pas négliger quelques grandes entreprises industrielles: c'est au premier rang le grand couvent des trapistes au Nord de la ville (fondé en 1869) entretenant une brasserie, une grande fromagerie, une usine textile et une hydrocentrale; puis une grande scierie au vapeur avec une propre ligne ferroviaire, la reliant avec la grande région forestière de la Haute-Vrbanja, une usine du tabac, plusieurs briqueteries et, enfin, une mine de houille oligocène à la périphérie occidentale de la ville, exploitée par l'État. Quant à la circulation, c'est à Banja Luka que se rejoignent les vieilles routes venantes de

Jajce, de Kotor-Varoš et de Prijedor pour continuer en une seule voie vers la plaine de la Sava. Aujourd'hui, la ville est liée par une voie ferrée avec la station Sunja sur la ligne Beograd—Zagreb, mais la voie routière vers Gradiška prédomine en tant que le trafic du bois est dirigé vers les régions orientales de la Yougoslavie et que, de même, c'est la liaison la plus courte, en trafic voyageurs, avec la capitale du pays.

La population de la ville, appréciable à 15.000—20.000 pour le XVIe siècle, est descendue à 9560 en 1879, mais en cours du développement urbaine contemporaine elle a vite augmenté et dépassé 20.000 (20.400 en 1931, sans militaire). La composition par confessions a beaucoup changé: avant l'occupation une ville presque exclusivement musulmane, Banja Luka a gardé jusqu'à nos jours tel caractère dans ses vieux quartiers (Gornji Šeher, Donji Šeher, Novoselija), mais la ville moderne a une population entièrement chrétienne. Les musulmans sont descendus de 60'75% en 1885 à 36'2% en 1931. Les orthodoxes, au contraire, ont augmenté de 19'47% à 30'5% dans la même époque, et les catholiques de 16'6% à 29'2% (dont 23'5% Croates, 2'1% Allemandes, 1'5% Slovènes).

Svetozar Ilesič.

Ivo Rubić:

Podmorski mlinovi.

Kada sam prošlih godina sakupljao materijal za raspravu „Mali oblici na obalnom reljefu istočnog Jadrana“ (Geografski vestnik, Ljubljana, god. XII—XIII, 1936—37), naišao sam na jednu podmorsku malu formu uz otok Svetac (Sv. Andrija), koju sam bio opisao u svojoj bilježnici, ali se nisam bio usudio da je publiciram, jer je uz plićake drugih otoka i otočića nisam bio zapazio. Međutim ove godine na svojoj ekskurziji duž sjeverodalmatinske obale i kroz sjeverodalmatinski arhipelag uz otočić Ravan, nedaleko svjetionika Blitvenice (ili kako ga još pomorci zovu Lucijeta) pred otokom Žirjem u šibenskom otočju vidio sam na plićaku više primjera takovih podmorskih malih forma, koje su slične onima na plićaku otoka Sveca, pa sam zato stekao uvjerenje, da se takove podmorske forme, nalaze na više mjesta na našoj obali, i zato sada držim, da ih je vrijedno opisati i ubrojiti uz male forme, koje sam prikazao u navedenoj raspravi.

Na plitkoj abrazionoj terasi uz južnu stranu naših otoka i otočića, gdje nema žala ni pijeska, a kad slojevi leže horizontalno ili malo u koso, nastaje plićak, na kome raste brak (*fucus Virsoides*), gdje je odlična paša za ribe. Plićak ima od 2—8 m dubine. Kad valovi dolaze s pučine mora, gdje se oni nad većom dubinom mora mogu bolje razvijati te dobiti veću visinu i du-